

Paulina Markiewicz

Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy

PANEL, CZYLI UJĘCIE DYNAMICZNE W BADANIACH SPOŁECZNYCH

ABSTRACT

The article presents a specificity of dynamic research based on panel studies. On the basis of chosen examples, including long-term Polish nationwide research, the field of panel studies application as well as difficulties in the implementation of the studies were indicated. The main purpose of this publication was to present some aspects of methodical research tools of panel study projects, that are conducted both by individual researchers and research teams. Basing on examples, panel studies diversified in terms of scope, measurement techniques, sampling and problem assumptions, were presented. The article starts with the research conducted by Ryszard Borowicz at the turn of the sixties and seventies, that includes one typical study cycle of Nicolaus Copernicus University – the research covers the whole education cycle. Then, the article describes Polish Panel Survey POLPAN research that has been conducted since the end of the eighties. Besides determining individual trajectory of Polish fortunes, the research introduces innovative approach to social structure in a dynamic perspective. The Social Diagnosis panel studies project, of which the first round of studies was held in 2000, was in turn presented in this article with a special emphasis on defining and sampling methods, as well as mechanisms of dealing with the sample's "mortality". The last example included in the article, presents the research conducted by Zielonogórski Center (Ośrodek Zielonogórski), in which the panel studies method is particularly applied to the field of pedagogical studies. The comparison of such different

projects, in particular studies from the seventies and contemporary studies, allowed to indicate several points differentiating research tools, and in addition, opportunities that are created by using modern technologies in the area of data collection, reaching respondents and dissemination of study results.

Key words:

diachronic research, panel method, social dynamic, social change, sample's mortality

1. Specyfika badań panelowych

W empirycznym ujmowaniu problemów badawczych wyróżnić możemy podejścia o charakterze statycznym i dynamicznym. Pierwsze zakłada odzwierciedlenie (deskrypcję, eksplorację, wyjaśnianie) zjawisk społecznych, obiektów, postaw i opinii (ich strukturę, specyfikę) w danym momencie czasu – to badania przekrojowe. Drugie ujęcie odnosi się do zmian zachodzących w określonym czasie i opiera się na rejestracji zjawiska kilkakrotnie, czyli ukazaniu jego dynamiki. Wśród socjologicznych metod diachronicznych odnajdujemy badania trendu, kohort demograficznych czy badania panelowe¹. Panel jest w tym katalogu najbardziej pełną analizą zachodzących zmian, gdyż jego istotą jest co najmniej dwukrotny pomiar zmiennej wśród dokładnie tych samych jednostek badawczych. Warto także zwrócić uwagę, iż w trakcie realizacji badań panelowych nie tylko powracamy do tych samych osób, ale także dokujemy pomiaru identycznych zmiennych. Metodę panelową wykorzystuje się zatem celem analizy procesów społecznych, rozumianych jako przebieg zdarzeń w czasie². Według niektórych empirystów jest to jedna z tych procedur badawczych, którą charakteryzuje szczególny walor poznawczy, co nie przesądza jednak o popularności jej stosowania, a głównie dlatego, że wymaga od badacza konieczności dysponowania czasem (w szczególności na poziomie dostosowania tempa badań do zachodzących w badanej społeczności zmian), dobrem dziś deficytowym³. Metoda ta stwarza możliwości wyznaczania trajektorii indywidualnych losów jednostek, rejestracji i określania kierunku dynamiki zachodzących zmian, lecz w praktyce generuje jednocześnie wiele trudności i wątpliwości. Dylematy badaczy chcących wdrożyć metodę pa-

¹ E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa 2005, s. 122.

² J. Karpiński, *Wprowadzenie do metodologii nauk społecznych*, Warszawa 2006, s. 245.

³ E. Hajduk, (red.), *Źródła utrudnień w stosowaniu metody panelu [w:] Metoda panelu: różne aplikacje*, E. Hajduk (red.), Zielona Góra 1993, s. 49.

nelową dotyczą wielu kwestii. Przykładowe z nich to adekwatność stosowanych narzędzi pomiaru (dających szansę zarejestrować dynamikę badanego procesu), sposób dotarcia do respondentów i konieczność ich utrzymania w badaniu mimo upływu czasu, uzasadniony wybór momentu pierwszego i kolejnego pomiaru, wskazanie zmiennych istotnych z punktu widzenia diagnozowanych procesów, decyzja o zaistnieniu i realności zachodzących zmian (czy zaszła zmiana?) oraz kryteriów i sposobu określania ich wielkości – dobór właściwej skali pomiaru, czyli takie skategoryzowanie cech kluczowych, aby zapewnić uchwycenie zmiany w zależności od jej charakteru (radykalna, ewolucyjna, skokowa)⁴. Najczęściej jednak opisywaną trudnością w realizacji badań panelowych jest ta związana z utrzymaniem liczebności próby pierwotnej.

Panel jako metodę badań empirycznych charakteryzują znaczne ograniczenia w doborze próby. Podstawową trudnością jest konieczność powtórnego dotarcia do badanych jednostek, które uczestniczyły w pierwszej rundzie gromadzenia danych. Pomiędzy pierwszym a kolejnym pomiarem występuje zjawisko tzw. wysokiej „śmiertelności próby”, głównie na skutek odmów powtórnego uczestnictwa w badaniach lub zmiany miejsca zamieszkania. Fakt, iż badaniom podlegają dokładnie te same osoby, niezwykle komplikuje realizację badań na poziomie logistycznym, ale często także analitycznym. Z zakresu badań zostają wyłączone te rodzaje zmian, które wiążą się ze zmianami składu osobowego grupy, badania zmian cech globalnych (np. struktura władzy w grupie) bądź zmian polegających na kształtowaniu się nowych cech ujmowanych jakościowo (wymuszony pomiar dokładnie tych samych zmiennych w każdej rundzie badania⁵, choć ten warunek obecnie nie jest ujmowany w kategoriach konieczności). Dodatkowo aby stworzyć możliwości powtórnego dotarcia do badanych uprzednio jednostek, należy uchylić szczególnie cenioną przez respondentów i często decydującą o udzieleniu zgodny na uczestnictwo w badaniu klauzulę anonimowości. Aktualnie wiąże się to w praktyce ze zgodą na przetwarzanie danych osobowych w celu powtarzanej realizacji badań. Biorąc pod uwagę fakt, iż współcześnie znaczna część czynności konsumenckich wymaga wyrażenia zgody na wykorzystywanie danych w celach marketingowych, podobna klauzula dotycząca celów badawczych nie powinna budzić wśród respondentów niepokoju. Przełamanie tej fundamentalnej dla badanych otoczki anonimowości może jednak wpływać na rzetelność i trafność pozy-

⁴ Katalog trudności w realizacji badań panelowych odnajdujemy m.in. w: R. Mayntz, K. Holm, P. Hubner, *Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej*; G. Babiński, *Badania panelowe [w:] Badania empiryczne w socjologii. Wybór tekstów*, t. 2, M. Malinowski, M. Niezgodna (oprac.), Tyczyn 1997; *Metoda panelu: różne aplikacje*, E. Hajduk (red.), Zielona Góra 1993.

⁵ R. Mayntz, K. Holm, P. Hubner, op.cit., s. 174.

skiwanych wyników, i to w kilku aspektach. Wywołanie pewnych tematów, zagadnień może powodować zmianę postaw przez sam fakt ich zaistnienia w badaniu. Dodatkowo brak anonimowości zamyka drogę do poruszania pewnych kwestii drażliwych i intymnych oraz potencjalnie wywołuje dostosowywanie opinii do oczekiwań osób realizujących wywiad. Jeśli badani mają świadomość specyfiki badań panelowych i faktu, iż dążą one do rejestrowania zmian, istnieje obawa fałszywych deklaracji po stronie respondenta, wynikająca z trudności i niechęci przyznania się do pogorszenia sytuacji życiowej, zawodowej czy osobistej. Chęć wykazania postępu czy ukrycia regresu w rezultacie może skutkować odnotowaniem zmiany pozornej (lub jej pozornego braku).

Możliwości analityczne, jakie stwarza metoda, odnoszą się zarówno do orzekania o badanej zbiorowości, jak i o pojedynczych jednostkach. Podstawową formą analizy danych panelowych jest wyznaczenie trendu, choć jak już zostało to wskazane, samo badanie trendu nie wymaga powrotu do tych samych jednostek, które uczestniczyły w pierwszym pomiarze, natomiast mając już zebrane dane panelowe, można pokusić się o wskazanie tendencji. Analiza ta ogranicza się jednak do ujęcia zmian na poziomie danej kategorii – ukazujemy ogólne zmiany netto zachodzące w zbiorowości, natomiast nie możemy nic powiedzieć o wewnątrzgrupowych przesunięciach zaistniałych pomiędzy pomiarami. Takie działania umożliwia konstrukcja macierzy przepływu, która obrazuje przejścia wewnątrzgrupowe pomiędzy poszczególnymi kategoriami (zmiana brutto). Dodatkowo prócz dwóch głównych metod analizy uwzględniających zmiany dotyczące jednej zmiennej w metodzie panelowej wykorzystuje się także analizy zależności czy analizy z zastosowaniem zmiennej modyfikującej, tak aby określić, jakie cechy były czynnikiem zmiany. Zatem badania panelowe, choć trudne w realizacji, czasochłonne i pracochłonne, angażujące silnie badacza na każdym etapie procesu badawczego, stwarzają szerokie możliwości rejestracji i analizy procesów społecznych, określania tempa i kierunku przemian.

2. Potencjalne obszary zastosowania

James S. Coleman ukazuje metodykę badań panelowych jako szczególnie użyteczną w kilku wybranych obszarach zastosowań opisanych poniżej⁶. Podobny zabieg czyni Grzegorz Babiński, wymieniając trzy klasy problemów badawczych,

⁶ J.S. Coleman, *Metody analizy panelowej* [w:] *Logika analizy socjologicznej. Wybór tekstów*, A. Sułek (red.), Warszawa 1997, s. 228.

jakim poświęcane są badania panelowe⁷. Pierwszy dotyczy zmiany postaw, opinii oraz preferencji (ten zakres jest uwzględniany także przez Colemana, ale głównie w kontekście postaw politycznych). Drugi zbiór zagadnień to badania ruchliwości społecznej (egzemplifikacją będzie opisywany dalej projekt POLPAN). Trzeci natomiast obszar ze wskazanych to badania socjometryczne, przez samego autora uznany za najwęższy i trudno nie przyznać tu racji. Badania socjometryczne, choć nie anonimowe, zawsze dotyczą struktury wąskiej, nielicznej grupy osób, mogących utrzymywać ze sobą relacje. Ujęcie Colemana jest szersze i bardziej zróżnicowane i choć oparte na egzemplifikacjach amerykańskich (nie zawsze znajdujących odzwierciedlenie na gruncie polskim) prezentowane obszary zastosowań metody panelowej bardziej rozbudzać mogą wyobraźnię badawczą. Wśród nich odnajdujemy: badania kampanii wyborczych, badania wpływu określonego bodźca (najbardziej zbliżone do badań eksperymentalnych), badania konsumenckie oraz te, w których ukazuje się jednostkę w pewnym układzie instytucjonalnym.

Pierwszy z wymienionych obszarów to panelowe badania kampanii, które jak wskazuje Coleman, prowadzone są najczęściej. Pamiętać należy, iż tekst powstał w latach pięćdziesiątych i dotyczy zjawisk obserwowanych głównie w Stanach Zjednoczonych. W Polsce, owszem, przed czasem wyborów można odnotować wzmożoną aktywność pracowni badawczych, jednak prowadzone sondaże nie mają charakteru panelowego, a ich celem jest raczej wskazanie poparcia dla poszczególnych ugrupowań w ujęciu statycznym niż uchwycenie zmiany w poglądach bądź określenie stopnia skuteczności narzędzi kampanii wyborczej. W drugim obszarze odnajdujemy wszelkie badania skuteczności i wpływu, zarówno reklam, narzędzi marketingowych, jak i długotrwałych rozbudowanych kampanii społecznych. W badaniach tego typu dokonuje się pomiaru wpływu bodźca, co zbliża je do schematu badań eksperymentalnych. Na gruncie polskim obecnie takie badania skuteczności mające ukazać zmiany w danym czasie bardzo często stosowane są w celu kwantyfikacji rezultatów wdrażanych projektów unijnych. Efektywność takich projektów sprawdza się poprzez pomiar *ex ante* i *ex post*, próbując określić, jak uczestnictwo w projekcie przyczyniło się do zmiany (w zależności od rodzaju projektu) poziomu kompetencji, samooceny czy wiedzy, zakładając hipotetyczny wzrost w tych obszarach. W tym rodzaju badań postuluje się między pierwszym i drugim pomiarem wprowadzenie działania bodźca. W uproszczeniu przyjąć można, iż w badaniach ewaluacyjnych bodźcem jest fakt samego uczestnictwa

⁷ G. Babiński, *Badania panelowe w socjologii* [w:] *Badania empiryczne w socjologii. Wybór tekstów. Tom II*, M. Malinowski, M. Niezgodą (oprac.), Tyczyn 1997, s. 262.

w projekcie. Kolejny (trzeci) rodzaj zastosowań to te wpisujące się w sytuację względnie stałej równowagi społecznej. Coleman zalicza do tego rodzaju badań te charakteryzujące nawyki nabywcze konsumentów oraz mierzące do ukazania nieuświadomianych czynników decydujących o zakupie. W Polsce choć badania konsumenckie powoli się ugruntowują, w rozbudowanym badaniu panelowym nie znajdują odzwierciedlenia.

Ostatni wskazywany obszar powiązany jest z sytuacją indywidualnych zmian w układzie instytucjonalnym. Badaniami obejmujemy w tym przypadku jednostki wchodzące w oddziaływanie ustabilizowanej instytucji – jak podkreśla Coleman, sama instytucja bądź sytuacja będąca otoczeniem, w którym działa jednostka, znajduje się w stanie równowagi, czego nie można powiedzieć o jednostkach, wpisujących się w ramy owej instytucji. Kluczowe są w tym badaniu zmiany zachodzące w jednostkach badanych, a nie systemie czy otoczeniu systemu. Metafora „przechodnia”, którą posługuje się autor, doskonale odzwierciedla istotę tego rodzaju badań. Wchodząc we względnie stały układ instytucjonalny, jednostki wpisują się w system społeczny, przyjmując określone w nim role i pozycje społeczne, poddając się jego oddziaływaniu aż do momentu wyjścia⁸.

Proces selekcji w szkole wyższej jako przykład indywidualnych zmian w układzie instytucjonalnym

Doskonałą egzemplifikacją możliwości zastosowania metod panelowych w opisywanym powyżej obszarze pozostaje wdrożony w latach siedemdziesiątych projekt badawczy Ryszarda Borowicza. Badania, które stały się podstawą rozprawy doktorskiej oraz elementem szerszego projektu realizowanego w toruńskiej stacji Naukowo-Badawczej IRWiR PAN, dokładnie osadzały się w opisanym powyżej schemacie. Proces badawczy obejmujący sześciolatnie badania podłużne (*longitudinal studies*) został zaplanowany tak, aby uchwycić jednostki na wejściu w układ instytucjonalny i objąć pełen cykl funkcjonowania w jego ramach. Badaniom poddano studentów jednego rocznika studiów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Badacz towarzyszył studentom przez pełen cykl kształcenia, od momentu rekrutacji na uczelnię, kiedy to złożone zostały każdemu z respondentów indywidualne karty badania, aż do chwili opuszczenia uniwersytetu bądź zgodnie z zaplanowanym cyklem bądź wskutek wcześniejszego zakończenia procesu kształcenia. Realizację projektu zainicjowano wraz z rekrutacją na studia w roku 1969, kiedy to studiujący na II roku i należący do Koła Naukowego Pedagogów Ryszard Borowicz rozpoczął analizę zgłoszeń kandydatów. W założeniu badaniami miał zostać objęty typowy,

⁸ J.S. Coleman, op.cit., s. 229.

wybrany rocznik Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, dlatego też spośród 963 nowo przyjętych do badań zaklasyfikowano 692 osoby (70,5%) ogółu z siedmiu wybranych kierunków, czterech wydziałów, wyłączając jednocześnie studentów sztuk pięknych, astronomii, filologii klasycznej i ekonomii (kierunki uznane jako nie do końca typowe dla studiów uniwersyteckich lub dopiero rozpoczynające nabór)⁹.

Badania opierały się na kompatybilnym zastosowaniu kilku źródeł danych i narzędzi badawczych – wymagała tego złożoność podejmowanych problemów badawczych oraz chęć podejścia do badanych zagadnień wieloaspektowo. Dzień działy to nazwalibyśmy triangulacją technik badawczych i źródeł. W projekcie zastosowano obserwację uczestniczącą, ankietę, badanie dokumentów oraz dzienniczek czasu. Tak zróżnicowany warsztat metodyczny gwarantował uzyskanie obszernego i złożonego materiału badawczego. Każdemu spośród ponad sześciuset studentów (!) założono indywidualną kartę respondenta, które jak wspomina w publikacjach sam autor badania, są nadal przechowywane. Karta zawierała obszerną dokumentację uzupełnianą systematycznie w cyklach semestralnych. Początkowo odnotowano znaczne braki danych, wynikające z faktu nieuzupełniania kwestionariuszy rekrutacyjnych bądź przez samych kandydatów, bądź też przez komisje rekrutacyjne, co w następstwie ograniczało w niektórych przypadkach możliwości szczegółowej analizy. W kartach znajdowały się podstawowe cechy społeczno-demograficzne respondentów i ich rodziców, motywy wyboru studiów, opinie i wyniki w nauce ze szkoły średniej, ścieżka ubiegania się o przyjęcie na studia. Z czasem karty respondentów jeszcze bardziej pęczniały. Znajdowały się tam zarówno odnotowywane wyniki egzaminów poszczególnych sesji, jak i zwolnienia lekarskie, wskazane miejsce zakwaterowania, informacje o otrzymanych stypendiach, wydawane opinie, tematy prac magisterskich. Ogrom tak wykonanej pracy i konieczność uzupełniania danych w cyklu semestralnym w ramach dysertacji doktorskiej może przerazić dzisiejszych doktorantów. Sam autor badań w swoich wspomnieniach opisujących proces badawczy przyznaje, iż nie wie, czy podjąłby się opieki naukowej tak szeroko zakrojonego i rozłożonego w czasie projektu¹⁰.

Karty indywidualne nie stanowiły jednak jedyne źródła pozyskiwania danych. Dodatkowo analizowano dokumenty archiwizowane w dziekanatach, dokumenty kronikarskie, w tym sprawozdania wydziałowych i uczelnianych komisji obejmujących piętnaście lat (1960–1975). Uzupełnieniem metodyki były dzien-

⁹ R. Borowicz, *Procesy selekcji w szkole Wyższej. Studium wybranego rocznika studentów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika*, Toruń 1978, s. 20.

¹⁰ R. Borowicz, *Selekcje społeczne w toku kształcenia w szkole wyższej [w:] Współczesne dyskursy*, R. Borowicz (red.), Toruń 2009.

niczki czasu, realizowane przez studentów na trzecim roku studiów. Nazywane „zdjęciem tygodnia” były ilustracją wszelkich czynności podejmowanych przez studentów w ciągu jednego pełnego tygodnia. Dzienniczki wypełniane były przez badanych dwukrotnie. W ramach badań pierwotnych także dwukrotnie badaniami ankietowymi objęto studentów trzeciego, a następnie ostatniego roku. Włączenie w proces badawczy tak zróżnicowanych technik pomiaru udowadnia, iż metoda panelowa w praktyce nie ogranicza się wyłącznie do badań opartych na jednym narzędziu pozyskiwania danych i także badania ankietowe znajdują w jej ramach zastosowanie, mimo iż niektórzy z badaczy (np. Babiński¹¹) traktują to narzędzie jako mało użyteczne w panelu – kluczowym problemem posługiwania się ankietą pozostaje konieczność zamieszczenia w kwestionariuszu danych umożliwiających identyfikację badanego, czyli przełamanie anonimowości, będącej zasadą badań *pollingowych*¹².

Katalog sposobów uchwycenia w opisywanym badaniu przebiegu procesów i kierunku zachodzących zmian uzupełnia jeszcze jedna metoda, najmniej usystematyzowana, ale wnosząca w projekt bogaty materiał. Obserwacja uczestnicząca, prowadzona przez studenta-realizatora badań, na tle tak szerokiego wachlarza stosowanych technik gromadzenia danych, to swoiste ukoronowanie warsztatu metodycznego. Z jednej strony jak opisuje autor badań, fakt studiowania, przynależność do tej samej grupy, do której należeli respondenci, pomógł zdobyć zaufanie i ułatwić badania, z drugiej sytuacja ta utrudniała utrzymanie dystansu wobec problemów badawczych. Ta dwoistość roli doskonale obrazuje dylematy metody obserwacji uczestniczącej. Włączenie jej jednak w kolejne etapy procesu badawczego umożliwiło rejestrację rytmu pracy studentów, zróżnicowanego ze względu na kalendarium roku akademickiego, a zaufanie budowane na podstawie przynależności do grupy pozwoliło na pozyskiwanie informacji chociażby o wysokości posiadanego budżetu, źródeł dochodów czy poziomie zamożności.

Długoletni panelowy projekt badawczy stał się podstawą dysertacji doktorskiej, a następnie dwóch publikacji na temat selekcji społecznych w szkole wyższej, które pozwoliły na zapoznanie się, powyższą prezentację i opis warsztatu metodycznego¹³. W kręgu zainteresowań problemowych badania zawsze pozostawała

¹¹ Dyskusję z poglądem Grzegorza Babińskiego podejmuje Ewa Narkiewicz-Niedbalec, która wskazuje na ankietę jako technikę pomiaru stosowaną i użyteczną w badaniach panelowych, w szczególności w przypadku badań audytoryjnych w: E. Narkiewicz-Niedbalec, *Badania panelowe – ustalenia definicyjne, prezentacja podręczników i doświadczenia w realizacji* [w:] *Badania panelowe, przykłady realizacji*, E. Narkiewicz-Niedbalec (red.), Zielona Góra 2011, s. 10.

¹² G. Babiński, op.cit., s. 260.

¹³ Publikacje autorstwa Ryszarda Borowicza, w których znaleźć można szczegółowy opis zastosowanych metod, analizę wyników badań oraz przykłady zastosowanych narzędzi badawczych, to:

młodzież, funkcjonująca w ramach konkretnej instytucji. Fundamentalnym celem projektu była chęć ukazania procesów selekcji w pełnym cyklu kształcenia, a pozytywnie informacje miały stać się podstawą uchwycenia determinantów eliminacji ze studiów i różnicowania osiągnięć oraz umożliwić konstruowanie modeli prognostycznych. Jak z dzisiejszej perspektywy spojrzeć na badania prowadzone przez Ryszarda Borowicza, który jako student podjął się długoletniego projektu, którego rozbudowany warsztat metodyczny bez wątpienia jest wyzwaniem dla niejednego badacza nauk społecznych? Czy badania te mogłyby stać się podstawą do analizy porównawczej, nawet realizowanej obecnie w wymiarze statycznym? Od końca lat sześćdziesiątych w systemie edukacji szkolnictwa wyższego zmieniło się wiele. Pytanie, czy nie zbyt wiele, aby powracać do badań przeprowadzonych w tak odmiennych realiach. Motywacje studiowania, sposób rekrutacji, tryb i rytm nauki, realizacji zajęć, kryteria oceny i wymogi wobec studentów niewątpliwie uległy zmianie. Powszechność kształcenia wyższego wpływa na obniżenie jego wartości (dewaluacja dyplomów), a rynek pracy weryfikuje kompetencje nabyte w trakcie nauki. Ta nieprzystawalność światów badawczych, ówczesnego i dzisiejszego, może stworzyć interesujące pole empiryczne, na którym można wskazać nie tylko przemiany rytmu pracy studenta i jego funkcjonowania w ramach uczelni czy jakże odmienne dziś procesy selekcji wewnątrzszkolnych, ale także różnorodność życia studenckiego w aspekcie ekonomicznym, towarzyskim, edukacyjnym (np. przez zastosowanie „zdjęcia tygodnia”). Nawet jeśli badania miałyby mieć charakter statyczny i zawężony, nie operować zmiennymi o charakterze ilościowym, przynieść mogą interesujące wnioski i analizy, ukazujące inny, odmienny portret studenta, „pieszego” przechodzącego przez bramy uczelni wyższej.

3. Przykłady zastosowań

Pisząc w latach pięćdziesiątych tekst poświęcony metodzie panelowej, Coleman przytoczył cztery główne typy sytuacji, w których panel znalazł szczególne zastosowanie. Te o charakterze konsumenckim czy dotyczące zmiany preferencji wyborczych nie znalazły jeszcze szerokiego oddźwięku na gruncie polskim. Przykłady realizacji największych projektów panelowych koncentrują się na dynamice przeobrażeń struktury społecznej, wyznaczaniu indywidualnych trajektorii losów

Procesy selekcji w szkole wyższej. Studium wybranego rocznika studentów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1978 oraz Selekcje społeczne w toku kształcenia w szkole wyższej, Warszawa 1976.

jednostek czy procesów zmian warunków i jakości życia społeczeństwa. Egzemplifikacją tych działań badawczych są prezentowane poniżej projekty panelowe.

POLPAN. Sztandarowe badania to Polskie Badania Panelowe POLPAN, których głównym obszarem problemowym pozostają zmiany zachodzące w strukturze społecznej. Badania realizowane są od 1988 roku w interwałach pięcioletnich na próbie reprezentatywnej z dołączanymi nowymi kohortami. Bez wątpienia wartością projektu jest fakt, iż badania realizowano na reprezentatywnej próbie dorosłych Polaków (21–65 lat), której liczebność jednak stopniowo zmniejszono (początkowo 5817 osób, w roku 1993 – 2500 osób, a w roku 2008 – 1825 osób, z czego 1244 osoby to ścisła część panelowa), a od 1998 roku uzupełniano o nowe kohorty. Planując kolejną falę badań, zespół badawczy POLPAN podjął się przedsięwzięcia będącego wyzwaniem pod względem logistycznym. Założono, iż w trakcie realizacji nowej fazy projektu zespół postara się ustalić losy respondentów, którzy kiedykolwiek brali udział w badaniu, a do których w poprzednich etapach panelu nie udało się dotrzeć¹⁴.

W 2013 roku, dwadzieścia pięć lat po zainicjowaniu badań panelowych, realizatorzy i pomysłodawcy zwiększyli liczebność próby badawczej do 7261 osób respondentów, chcąc dotrzeć do wszystkich osób, które w ciągu którejkolwiek fali zostały ujęte w badaniu. Rozpisany przez autorów przedsięwzięcia czteroletni harmonogram działań przewidywał w rocznych etapach: okres przygotowawczy, badania zasadnicze, analizy statystyczne oraz publikację artykułów. Kalendarz działań uwzględniał główne obszary ryzyka mogące się pojawić w trakcie realizacji tak szeroko zakrojonego projektu¹⁵. Są one po części projekcją zasadniczych i typowych problemów, z jakimi zмага się metoda panelowa, i wiąże się z powtórnym dotarciem do badanych z poprzedniego surveyu. Zakładany plan powrotu do wszystkich osób biorących udział w poprzednich pięciu pomiarach dodatkowo skomplikował zadanie badawcze, a fala migracji, jaka nastąpiła wraz z otwarciem europejskich rynków pracy dla Polaków, zmusiła zespół do zaplanowania specyficznej ścieżki weryfikacji adresów i dotarcia do respondentów tej grupy. O ile zmiany społeczno-polityczne, jakie zaszły w kraju, przyczyniły się do zwiększenia „śmiertelności” próby poprzez intensyfikację mobilności geograficznej, o tyle przemiany technologiczne otwierają nowe możliwości planowania sposobów nawiązywania kontaktu z respondentami. Odzwierciedleniem tych zmian (co wydaje się dziś oczywiste) jest włączenie w proces gromadzenia danych, promocji projektu

¹⁴ *Polski Survey Panelowy, POLPAN 1988–2013: Struktura i Ruchliwość Społeczna*, <http://polpan.org/wp-content/uploads/2014/04/polpan-1988-2013-opis-projektu-pl.pdf>, [dostęp: 14.10.2014].

¹⁵ Kalendarium badań POLPAN 2013, <http://polpan.org/o-polpanie/kalendarium-badania-2013/>, [dostęp: 14.10.2014].

i upowszechniania informacji za pośrednictwem nowych mediów (strona internetowa, profil na portalu społecznościowym, notatka w internetowej encyklopedii).

Złożoność koncepcji metodycznej badania ilustrować może fakt, iż opracowano sześć wersji kwestionariusza, w kilku wariantach dotarcia do respondentów (np. bezpośrednio, drogą pocztową, internetową). W celu ustalenia miejsca pobytu respondentów, którzy wyemigrowali, wykorzystano popularność mediów społecznościowych (Facebook, Nasza Klasa, Golden Line). W wielu przypadkach podejmowano wielokrotne próby dotarcia do badanych, a celem udogodnień proponowano także wywiady telefoniczne bądź za pośrednictwem łącza Skype. Dla ustalenia adresów niedostępnych osób posiłkowano się także pomocą Departamentu Spraw Obywatelskich Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Wielość strategii dotarcia do respondentów i całość podejmowanych działań w celu rekonstrukcji próby badawczej, obejmującej wszystkie jednostki uczestniczące w którejkolwiek fali realizacji badań, doskonale obrazują fundamentalną trudność w prowadzeniu badań panelowych – konieczność dotarcia do badanych już jednostek.

Niewątpliwym atutem badań jest ilość danych zgromadzonych w ciągu minionego ćwierćwiecza, a przede wszystkim ich udostępnienie innym badaczom poprzez stronę internetową i międzynarodowe ośrodki archiwizacji danych. Stworzono zatem możliwości wykorzystania materiału badawczego do wielu zróżnicowanych analiz, bez konieczności realizacji badań pierwotnych. Przykładem takiego działania jest tekst Katarzyny Walentynowicz-Moryl *Rodzina w Polsce – struktura w procesie przemian*¹⁶, która wykorzystując dane z lat 1988–2008, w dynamicznym kontekście ukazuje przemiany polskiej rodziny zachodzące w ciągu dwóch dekad. Na podstawie przyjętych kryteriów (konieczność pozostawania w związku małżeńskim przez cały okres badań oraz posiadania dzieci co najmniej od 1993 roku) i filtracji odpowiednich zmiennych z bazy danych autorka wyodrębniła próbę 535 respondentów, na podstawie której przeprowadza analizy porównawcze określonego etapu cyklu życia rodziny w trzech różnych kohortach i zbliżonych typach gospodarstw domowych.

Badania realizowane od lat osiemdziesiątych w interwałach pięcioletnich skupiają się na ujęciu struktury społeczeństwa polskiego w odmiennej od dotychczasowo przyjętej perspektywie. To, co przesądza o unikatowości tego projektu, jak podkreślają sami jego autorzy i realizatorzy, to przejście do analizy struktury społecznej, uwzględniające ujęcie dynamiczne, poprzez analizę losów jednostek w długim odcinku czasu. Warto zauważyć, iż w projekcie stosuje się zaawanso-

¹⁶ K. Walentynowicz-Moryl, *Rodzina w Polsce – struktura w procesie przemian* [w:] *Badania panelowe – przykłady realizacji*, E. Narkiewicz-Niedbalec (red.), Zielona Góra 2011, s. 67–93.

wane analizy statystyczne, umożliwiające wskazanie indywidualnych trajektorii życiowych badanych. Wśród podejmowanych problemów badawczych zespół realizujący wymienia przede wszystkim podyktowane przemianami społeczno-gospodarczymi kwestie przekształceń struktury społecznej (pojawianie się nowych elementów, obumieranie starych) i klasowej (nowe schematy podziałów klasowych), zagadnienia związane z ruchliwością społeczną, zróżnicowaniem społecznym, emigracją, strategiami adaptacji do gospodarki rynkowej, integracją europejską czy powiązaniem między stanem zdrowia a umiejscowieniem jednostki w strukturze społecznej. Szerokie spektrum merytoryczne podejmowanych problemów badawczych umożliwia z jednej strony kompleksową rekonstrukcję przemian w strukturze społecznej w okresie transformacji i w czasie późniejszym oraz wielokierunkowe wykorzystanie danych do dalszych zróżnicowanych analiz.

Podsumowując realizowany projekt, wskazać można, iż jego główne atuty to:

- 1) wielokrotny pomiar realizowany w pięcioletnich interwałach w ciągu dwudziestu pięciu lat (!);
- 2) interdyscyplinarne podejście, które znajduje odzwierciedlenie w narzędziach badawczych (pytania społeczno-demograficzne, pomiar postaw społeczno-politycznych, niewerbalny test Ravena czy Notthigham Health Profile mierzący stan zdrowia fizycznego i psychicznego);
- 3) zaawansowane i złożone opracowania statystyczne (np. analiza kowariancji, skalowanie wielowymiarowe, modelowanie log liniowe, wielowymiarowa regresja logit), które wykorzystują nowoczesne narzędzia analizy, a przy tym umożliwiają wskazanie indywidualnych trajektorii losów jednostek w wielu aspektach życia;
- 4) pionierskie dynamiczne ujęcie struktury społecznej, w którym dąży się do odzwierciedlenia indywidualnych trajektorii losu jednostki, a dodatkowo odwrócenie uznawanego w tradycji empirycznej kierunku zależności i potraktowanie położenia jednostek w strukturze społecznej jako zmienną determinowaną przez zasoby intelektualne i postawy społeczne¹⁷.

DIAGNOZA SPOŁECZNA. Warunki i jakość życia Polaków

Diagnoza Społeczna jest projektem badań panelowych realizowanym od 2000 roku. Jednostką analizy jest tutaj zarówno gospodarstwo domowe, jak i indywidualni jego członkowie, którzy ukończyli szesnasty rok życia. W badaniach wykorzystuje

¹⁷ „Pełny opis projektu”, <http://polpan.org/o-polpanie/opis-projektu/>, [dostęp: 14.10.2014].

się zatem odpowiednie warianty narzędzi: kwestionariusz, w którym diagnozuje się sytuację gospodarstwa domowego (struktura wydatków, wyposażenie, cechy społeczno-demograficzne członków) oraz indywidualny kwestionariusz celem pomiaru jakości życia poszczególnych osób. Początkowo między pierwszą i drugą rundą badań minęły trzy lata, następnie od 2005 roku w realizacji przyjęto interwały dwuletnie.

Jak w projekcie poradzono sobie z fundamentalnym problemem metody panelowej, czyli obumieraniem próby? Warto zauważyć, iż w pierwszej rundzie w roku 2000 uczestniczyło w badaniach 3005 gospodarstw domowych, w których do badań indywidualnych kwalifikowało się 6614 osób, natomiast w ostatniej fali przebadano 12 355 gospodarstw domowych i 26 307 ich członków. Zespół badawczy przyjął w tym przypadku dynamiczny sposób definiowania próby panelowej (dotyczącej zarówno gospodarstw domowych, jak i ich członków) i ściśle określił zasady definiowania próby panelowej w poszczególnych rundach panelu¹⁸.

W badaniu zastosowywano dwutorowy mechanizm podejścia do próby badawczej. W kolejnych rundach panelu zbiorowość osób podlegających badaniu (wywiadam indywidualnym) składa się z dwóch podzbiorowości, a mianowicie jednostek należących do panelowej próby osób oraz jednostek nienależących do panelowej próby osób. Panelową próbę badawczą stanowią: członkowie gospodarstw biorących udział w pierwszej fali badania, następnie do próby dołączają w kolejnych falach dzieci, które urodziły kobiety, natomiast z próby wypadają osoby, które zmarły. Drugą grupę stanowią osoby, z którymi realizowano wywiady indywidualne, jednak formalnie nie są zaliczane do kategorii próby panelowej osób – badaniom poddano od trzeciej rundy wszystkich tych, którzy tworzyli gospodarstwa domowe z co najmniej jednym członkiem panelowej próby osób. Warto jednak zauważyć, iż w momencie przeniesienia się do innego gospodarstwa, w składzie którego nie ma wspomnianego członka panelowej próby gospodarstw, osoby te nie kwalifikują się do dalszego badania¹⁹. Dodatkowo w analizie danych zastosowano zróżnicowane procedury ważenia, tak aby ubytki w próbie nie miały wpływu na ocenę dynamiki zachodzących procesów. Wszelkie kryteria i zasady definiowania próby panelowej i sposobu jej doboru można znaleźć w każdym z publikowanych raportów. W rezultacie w ostatniej fali badań pierwotny trzon pierwszej rundy stanowiły 642 gospodarstwa domowe (21,4% gospodarstw z pierwszego badania), w których zamieszkiwało 1592 członków (15,9% człon-

¹⁸ *Diagnoza społeczna [2013]*, J. Czapieński, T. Panek (red.), www.diagnoza.com, s. 31, [dostęp: 7.10.2014].

¹⁹ *Ibidem*, s. 453.

ków z pierwszego badania), z czego do badań po czternastu latach kwalifikowało się 1041 indywidualnych respondentów (15,7%)²⁰. Aby zamknąć już kwestie próby, warto jeszcze odnotować, iż sam dobór miał charakter warstwowo-losowy w dwóch stopniach. Warstwę stanowiło tutaj województwo, a następnie klasa miejscowości zamieszkania (duże miasta, małe oraz wsie). W pierwszym etapie losowano rejony statystyczne (warstwy miejskie) i obwody statyczne (warstwy wiejskie), a następnie po dwa mieszkania niezależnie wewnątrz każdej warstwy.

Diagnoza Społeczna, jak podkreślają sami jej autorzy, ukazuje obraz polskich gospodarstw domowych w wielu aspektach ich funkcjonowania, zarówno ekonomicznych, jak i pozaekonomicznych, uwzględniających kwestie związane ze zdrowiem, edukacją, kulturą, technologiami czy stylem życia. Dodatkowo sporządzania jest każdorazowo swoista inwentaryzacja gospodarstw w ujęciu społeczno-demograficznym. Rozbudowane kwestionariusze badań, instrukcje dla ankieterów, raporty oraz bazy zawierające dane surowe umieszczone są na stronie internetowej projektu. Służyć mogą zarówno celom analitycznym, jak i dydaktycznym. Zgodnie z zasadami otwartej nauki pozwalają na weryfikację procesu badawczego.

OŚRODEK ZIELONOGÓRSKI

Przytaczając egzemplifikacje zastosowań badań panelowych, nie można zapomnieć o dorobku zespołu reprezentującego dokonania naukowe Uniwersytetu Zielonogórskiego. Metoda panelu w projektach realizowanych przez Wydział Pedagogiki, Socjologii i Nauk o Zdrowiu jest szczególnie chętnie wykorzystywana. Dotyczy to zarówno realizowania badań pierwotnych jak i wykorzystywania do analiz danych zastanych. Przeprowadzone projekty badawcze zaowocowały licznymi artykułami i opracowaniami prezentującymi przykłady i możliwości zastosowań metody. Dwie publikacje, o których warto wspomnieć, a które zbierają i tworzą katalog wdrożeń metody to: książka pod redakcją naukową Edwarda Hajduka *Metoda panelu. Różne aplikacje* z roku 1993 oraz zbiór pod redakcją Ewy Narkiewicz-Niedbalec *Badania panelowe. Przykłady realizacji* z 2011 roku. Obie pozycje przedstawiają szerokie spektrum zastosowań badań panelowych wraz z opisami warsztatu metodycznego, prezentacją wyników, analizą zgromadzonych danych ich interpretacją i wnioskami. Mimo iż badania mniej lub bardziej, ale jednak oscylują wokół zagadnień pedagogicznych, odnajdziemy tu także przykłady dotyczące aspiracji młodzieży, które wzbogacono o analizę kohort (Barbara Hajduk), badania panelowe przeobrażeń struktury społecznej uchwyconej w czterokrotnym pomiarze, także wspomniane już badania przemian struktury rodziny czy badania podłużne

²⁰ Ibidem, s. 31.

poruszające kwestie rozwoju zdolności matematycznych u dziecka (Adam Dąbek). Jak zauważa Edward Hajduk, zainteresowanie ośrodka zielonogórskiego metodą panelową jest pochodną prowadzenia badań nad procesem socjalizacji młodzieży studenckiej przygotowującej się do zawodu nauczycielskiego. Do dokonań badaczy warto sięgnąć, bo mimo mniejszej skali zasięgu badań niż w przytaczanych powyżej przykładach badań ogólnopolskich, doskonale prezentują możliwość zastosowań metody, wykorzystania zróżnicowanych narzędzi pomiaru w ramach panelu, a przy tym stać się mogą źródłem inspiracji badawczej.

4. Podsumowanie

W niniejszym tekście starałam się przybliżyć metodę badań panelowych na wybranych przykładach zastosowań, wskazać jej zalety, sposób wdrażania, a przede wszystkim ograniczenia, jakie może stwarzać konieczność utrzymania w próbie tych samych jednostek badania. Oczywiście warto jeszcze wspomnieć, iż panel to nie tylko badania osób, do zbioru jednostek analitycznych możemy zaliczyć także instytucje, całe grupy społeczne czy inne wyodrębnione obiekty. Inspiracją do podjęcia tematu stała się opisywana powyżej praca badawcza Ryszarda Borowicza, która uświadomiła mi, jak wiele wysiłku wymaga rejestrowanie losów i zmian zachodzących w życiu badanych, jak intrygujące poznawczo może być „śledzenie” ich dróg rozwoju i wyborów, a także jak owocne mogą być badania oparte na zaplanowanym, przemyślanym projekcie empirycznym, którego podstawą jest rozbudowana triangulacja technik i źródeł pozyskiwania danych.

Celem podsumowania chciałabym przyrzeć się różnicom, jakie nastąpiły w sposobie realizacji badań panelowych od lat sześćdziesiątych XX w. (kiedy to student-empiryk Ryszard Borowicz planował zastosowanie panelu jako podstawowej metody projektu zakrojonego na okres ponad pięciu lat) do obecnych, w który rozpoznać można zupełnie inne podejście do kwestii organizacji badań i wykorzystywanych w ich realizacji narzędzi. Istota i cel stosowanej metody są tożsame: uchwycić zjawisko w ujęciu dynamicznym poprzez wielokrotnie realizowany pomiar, jednak różnice w warsztacie (nie tyle metodycznym, co technicznym) są znamienne.

- 1) Sposób dotarcia do respondentów i gromadzenie danych – nowe możliwości w tym zakresie ukazuje przede wszystkim projekt POLPAN, w ramach którego z jednej strony wykorzystywano nowe media w celu identyfikacji miejsca pobytu i dotarcia do respondentów, z drugiej do rozesłania narzędzi badawczych i zebrania kwestionariuszy; owszem w badaniach realizo-

wanych przez Ryszarda Borowicza nie było, aż takich potrzeb (znacznie mniejsze rozproszenie próby), ale też takich możliwości. Dziś Internet, wszelakie portale społecznościowe, ale i fakt powszechnego stosowania telefonu mobilnego ułatwić może działania badawcze, mimo dużo większej ruchliwości geograficznej jednostek.

- 2) Archiwizacja – w tym aspekcie rozwój technologiczny implikuje zasadnicze zmiany w opracowywaniu danych, możliwościach ich analizy oraz dostępie do baz i surowych danych innych badaczy, które umożliwiają zarówno weryfikację procesu analitycznego, jak i powtórne opracowywanie danych w zupełnie innym, nowym aspekcie. W swojej retrospektywie Ryszard Borowicz wspominał natomiast, jak „na piechotę” dokonywał obliczeń do pracy doktorskiej, a materiały dotyczące respondentów archiwizował w teczkach przez dziesiątki już lat. Dziś wykorzystywane programy statystyczne, platformy przechowywania i udostępniania danych stwarzają szerokie możliwości i aby dotrzeć do interesujących nas danych nie potrzeba przechodzić długiej procedury składania wniosków i poszukiwania dokumentacji w odległym archiwum.
- 3) Metody upowszechniania – jedynym sposobem upowszechniania własnej pracy naukowej i badawczej były tradycyjne formy praktykowane w świecie nauki, czyli wyjazdy konferencyjne, referaty, wykłady, czy wreszcie publikacje w czasopismach lub w postaci książki. Współcześnie liczba miejsc (realnych, ale głównie wirtualnych), w których można informować o swoich poczynaniach badawczych, jak i narzędzia wykorzystywane do komunikacji uległy niezwykłym wręcz przeobrażeniom. Od wideoblogów prowadzonych przez badaczy, udostępniania swoich publikacji na portalach naukowych, do profili społecznościowych poszczególnych projektów empirycznych.

LITERATURA:

- Babbie E., *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa 2005.
- Babiński G., *Badania panelowe* [w:] *Badania empiryczne w socjologii. Wybór tekstów*, t. 2, M. Malikowski, M. Niezgodą (oprac.), Tyczyn 1997.
- Borowicz R., *Procesy selekcji w szkole wyższej. Studium wybranego rocznika studentów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika*, Toruń 1978.
- Borowicz R., *Selekcje społeczne w toku kształcenia w szkole wyższej*, Warszawa 1976.

- Borowicz R., *Selekcje społeczne w toku kształcenia w szkole wyższej* [w:] *Współczesne dyskursy*, R. Borowicz (red.), Toruń 2009.
- Coleman J.S., *Metody analizy panelowej* [w:] *Logika analizy socjologicznej. Wybór tekstów*, Warszawa 1979.
- Czapiński J., Panek T., *Diagnoza społeczna [2013]*, www.diagnoza.com.
- Hajduk E., *Metoda panelu. Różne aplikacje*, Zielona Góra 1993.
- Hajduk E., Narkiewicz Niedbalec E., *Kandydaci – studenci – absolwenci*, Zielona Góra 2009.
- Kalendarium badań POLPAN 2013, <http://polpan.org/o-polpanie/kalendarium-badania-2013/>.
- Karpiński J., *Wprowadzenie do metodologii nauk społecznych*, Warszawa 2006.
- Mayntz R., Holm K., Hubner P., *Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej*, Warszawa 1985.
- Narkiewicz Niedbalec E., *Badania panelowe – przykłady realizacji*, Zielona Góra 2011.
- „Pełny opis projektu”, <http://polpan.org/o-polpanie/opis-projektu/>.
- Polski Survey Panelowy, POLPAN 1988–2013: Struktura i Ruchliwość Społeczna*, <http://polpan.org/wp-content/uploads/2014/04/polpan-1988-2013-opis-projektu-pl.pdf>.
- Włalentyłowicz-Moryc K., *Rodzina w Polsce – struktura w procesie przemian* [w:] *Badania panelowe – przykłady realizacji*, E. Narkiewicz-Niebalec (red.), Zielona Góra 2011.